بوون لە ناو کاتدا:
بزووتنەوەی کورد و بەدواداچوونێکی جیهانی*

حەمید بوزئەرسەلان

و: چیا کاکۆ، زانکۆ کوردستانی

بزووتنەوەی کورد، بۆ دەیەگەلێکی زۆرە لە ڕۆژهەڵاتی نزیک چالاکە و لەم دواییەنەدا، بە هۆی بوونی پێکهاتەی دیفاکتۆ و دوژوورەوە لە کوردستانی عێراق و سوریا و، هەروەها بوون لە بەرەی پێشەوەی شەڕ دژ بە داعش لە ساڵانی ٢٠١٤ و ٢٠١٥، دەرکەوتوویەکی گشتیی بەدەست هێناوە.

شیکاریی وەها بزووتنەوەیەک کارێکی سانا نییە. بەر لە هەموو شتێک وەکوو هەموو کۆمەڵگایەک؛ کۆمەڵگای کوردی بە شێوەیەکی مێژوویی فرەچەشنە و فۆرمگەلێکی جۆراوجۆری سیاسی، کۆمەڵایەتی و کەلتووریی لەمەڕ بەرخۆدان، دەربڕین، گەڕانەوە و لە هەندێک بواردا ڕاهاتن یان گونجاندا بەرهەم هێناوە. لە ڕاستیدا دەستەواژەی «بزووتنەوەی کورد» لەم وتارەدا وەکوو دالێکی (ئاماژە پێکەرێکی) گشتی بەکارهاتووە و فرەیی بزووتنەوەگەلی سیاسی یان نیزامی دیاری دەکات. دووهەم، کوردەکان تەنیا نەتەوەیەکی بێدەوڵەت نین کە لە نێوان وڵاتانی جیاوازدا دابەش کرابێتن؛ بەڵکوو تا ئەو جێگایەی من ئاگادار بم تەنیا نەتەوەیەکن کە لە نێوان چوار وڵاتدا دابەش کراون: ئێران، عێراق، سوریا و تورکیا. ڕێرەوی مێژوویی کورد «لەگەڵ» یان «دژ» بە سێ ڕووخساری زمانی-کەلتووری عەرەبی، فارسی و تورکی کە هەزارساڵە بە سەر ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا زاڵە، پێکهاتووە. ئاڵۆزیی نەخشەی سیاسیی کورد و بزووتنەوەی کورد، نیشاندەری ئەوەیە کە هاوکات هەم یەکگرتوو و هەم دژ بە یەک بوون. یەکگرتوویی نەتەوەیی کورد لە نێوان ساڵانی ١٩٢٠ و ١٩٤٠دا بەدی دەکرێ. ئەو یەکگرتووییە لە ئاکامی پەرەپێدانی گێڕانەوەی نەتەوەیی هاوبەش، نەخشەی خەیاڵیی، ئاڵا، پەرستگە (شوێنە پیرۆزەکان) نەتەوەییەکان و گۆرانی نەتەوەیی بووە. لە ڕەهەندێکی دیکەوە دابەش بوونی کورد لە نێوان دەوڵەتەکاندا بەرهەمهێنەری میناکگەل و کەلتوورگەلی سیاسیی جیاوازە؛ بەتایبەتی مێژووی بەشە جیاوازەکانی کوردستان لە لایەن هێزە جیاوازەکانەوە و لە هەندێک بواردا بەپێی ستراتێژیگەلی دژایەتییانە پێکهێنراوە. بەم چەشنە کەشی سیاسیی کوردی، مەجبوور بوو تا یەکگرتوویی کوردی بە باشترین شێواز و جیاوازی و دژایەتییەکانیش بە بێنرخترین شێوازی مومکین بنوێنێ.

سێهەم، لە ئاکامی دیالیکتیکی یەکگرتوویی ـ جیاوازی دوو دیاردەی گرینگ هەن؛ یەکەم: یەکیەتیی «نێوان کوردی»یە کە بە میلیتاریزە کردنی سنووری نێوان دەوڵەتەکان ڕانەوەستا. دووهەم؛ پرۆسەی یەکیەتی و یەکگرتوویی لەگەڵ ئێران، عێراق، تورکیا و سوریا و بە گشتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. شۆڕشە کوردییەکان، لە ئەنجامی پرۆسەی یەکیەتی ناچار بە تێکەڵ کردنی جیاوازییەکان بوون. بۆ وێنە «کوردایەتی» دوایین هۆی مانەوە و بوونی پێکهێنا کە باندۆری لە سەر جیهانبینیی گشتی، نۆرم و ئایدیالۆژی کوردی بووە و پێکیهێناوە. بەو مانایە کە کورد لە سەرانسەری سەد ساڵی ڕابردوودا، مەجبوور بوو کە لە نێو کات و دونیای ئەواندا بێ؛ جیهانێک کە بەردەوام لە نێو تەفسیرەکاندا سەبارەت بە دۆخی مرۆڤ، ئایدیالۆژییەکان و یوتوپیاکان لە گۆڕاندایە تاکوو دونیا بۆ دۆخێکی باشتر بگۆڕێ.

ئەم نووسراوەیە گریمانەگەلێک سەبارەت بە تێگەیشتن لە گۆڕانی دۆخی کورد لە کۆتاییەکانی ئیمپراتووریی عوسمانییەوە پێشکەش دەکات. بەشی یەکەم چەند تێبینییەک لە سەر چەمکی «کەمینە» و «نەتەوەخوازی» کە بۆ بابەتگەلی پەیوەندیدار بە کورد بەکار دەبردرێن دەخاتە ڕوو. بەشی دووهەم باس لە دەیەکانی ١٩٢٠ تا ١٩٤٠ دەکات کە بە کاریگەریی لێکترازاوی ڕووخانی ئیمپراتووریی عوسمانی دیاری دەکرێت.

پێکهێنانی دەوڵەتی سوریا و عێراق وەکوو دەوڵەتانی سەرپەرشتیکراو و پێکهێنانی دەوڵەتی ئێران و تورکیا بە پێی مودێلی وێستفالیا لە ئاکامی رووخانی ئیمپراتووریی عوسمانی بوو. بەشی سێهەم دەپەرژێتە سەر دەیەکانی ١٩٦٠ تا ١٩٨٠ کە ئایدیا و خولیاکانی چەپ لە کوردستان وەکوو بەشەکانی دیکەی جیهان پەرەی ئەستاندبوو. لە بەشی چوارەمدا من هۆکارەکانی زاڵ بوونی ئیسلام لە بواری سیاسی و بایەخەکانی لە رۆژهەڵاتی ناوەراست لە دەیەی ١٩٨٠دا شی دەکەمەوە و هەروەها باس لەوە دەکەم کە بۆچی ئیسلام لە کوردستان لە پەراوێزدا مایەوە. بەشی کۆتایی باس لە دۆخی ئێستای رۆژهەڵاتی ناوەراست دەکات کە بۆشاییی ئایدیالۆژیکی تێدا بەدی دەکرێت. رۆژهەڵاتی ناوەراستێک کە دوو کۆمەڵگای سوریا و عێراق لەگەڵ مەترسیی دارمانی تەواو رووبەروویە، تورکیا لە ژێر دەسەڵاتی ئاک پارتیدا گۆردرا و بەرەو پێشکەوتن رۆیشت و ئێران شوێن کەوتووی رێگایەکی نارۆونە. وەرگێرانی کێشە و راستییە بەربڵاوەکانی بۆ زمانی سیاسیی کوردی شتێکی دژوارە و هەر بەو پێیە کورد دەبێ سەرچاوەگەلێکی نوێ بۆ رەواییی ئایدیا و پێوەرەکانی خۆی بدۆزێتەوە کە لە جێگایەکی دیکەی جیهاندا لایەنگری هەیە.

فرەچەشنیی کۆمەڵگای کوردی و ئاڵۆزیی لەرادە بەدەری هەر کام لە قۆناغە مێژووییەکان، بووەتە هۆی ئەوەی کە ئەم نووسراوەیە خۆی بە میناکگەلی روون و رەهەندە سەرەکییەکان بەرتەسک بکاتەوە و سەنتێزە چەند رەهەندییە ئایدیالۆژییەکان و پەیدۆزگەلێک لە بەشەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراست کە کاریگەرییان لە سەر کوردستان بووە، وەلانراوە. بۆ وێنە باسەکانی سەبارەت بە ئیسلام و رۆژئاواخوازی یان نەتەوەخوازی و سۆسیالیزم لەبەرچاو نەگیراوە.

کەمینەکان، نەتەوەخوازی و ئایدیالۆژییەکان

زۆربەی توێژەران و نووسەری ئەم وتارە، چەمکی «نەتەوەخوازیی کەمینە» بۆ پێناسە کردنی مشتومرگەلی سیاسی، کەلتووری و کۆمەڵایەتی بەکار دەبەن کە ئامانجی ئەم چەمکە گەیشتن بە رەزامەندی سەبارەت بە خودموختاریی نەتەوەییە، کە بە دۆخێکی فیدراتیو لە نێو سنووری ئێستای دەوڵەتەکان یان سەربەخۆیی تەواو و یەکگرتوویی بەشە جیاوازەکانی کوردستان پێناسە دەکرێت. مانای زەینیی دوو چەمکی «کەمینە» و «نەتەوەخوازی» پرۆبلماتیکە و پێویستی بە روونکردنەوەی زیاترە. وشەی «کەمینە» لە لایەن بکەرانی سیاسی، رووناکبیران و خاوەن بیروراکانی کورد پەسند نەکراوە و وەکوو چەمکێکی نەویستراو هەڵسوکەوتی لەگەڵ کراوە. هەر بەو پێیە کورد نەیتوانیوە کەمینەیەکی دیموگرافیک پێک بێنێ؛ بە پێچەوانەوە توانیویەتی زۆرینەیەکی بەهێز لەو ناوچانەی کە تێیدا نیشتەجێن، پێک بێنن. لەم نووسراوەیەدا من باس لە روانگەی سیاسی و یاسایی دەکەم، «زۆرینە» و «کەمینە» بە پێی قورسایی دیموگرافیکیان دیاری نەکراون؛ بەڵکوو بە پێی پێوەندییەکانی هێزە، کە شوناسی فەرمی و داسەپێندراویان بۆ تەرخان دەکرێت و پێکەوەلکانێک لە دایک دەبێ کە خەڵکی دیکە ئەوان بەو شوناسەوە دەناسنەوە و لە

> ئەگەرچی کەمینەکان لە دۆخی یەکسان لە گەڵ زۆرینە بێبەشن و وەکوو سووژەگەلی (کەسانی) بروا پێنەکراو دەبیندرێن و وەکوو وزەیەکی پەنگراوە بۆ دوژمنانی نێوخۆیی پێناسە دەکرێن

ئەویدییەکان جیایان دەکەنەوە. ئەگەرچی کەمینەکان لە دۆخی یەکسان لە گەڵ زۆرینە بێبەشن و وەکوو سووژەگەلی (کەسانی) بڕوا پێنەکراو دەبینەرێن و وەکوو وزەیەکی پەنگراوە بۆ دوژمنانی نێوخۆیی پێناسە دەکرێن.

بە کەمینە کردنی یاسایی و سیاسی پرۆسەیەکە کە لەگەڵ مێکانیزمگەلێکی وەکوو زاڵ بوون، ژێردەست بوون، نکۆڵی و بەکارهێنانی دەسەڵاتی زۆرە ملیانە دەڕواتە پێشێ. ئەم ڕاستییە کاریگەرییەکی زۆری لە سەر ڕەوتی مێژوویی بووە. لێکۆڵەری فەرەنسیی مێژووی سەدەکانی نێوەڕاستی ئیسلام «گابریل مارتینێز گرۆس»کاتێک لە سەر» ئیبنی خەلدوون» دەنووسێ دەڵێ: «مێژووی گرووپە (خەڵک) زاڵەکان، هی قارەمانەکانە(براوەکان)» کە ژێردەستەکانیان بێدەنگ کردووە.[1] هەر بەو پێیە هەر شەڕێکی نەتەوەیی یان هەر چەشنە شەڕیک لە لایەن «گرووپە ژێردەستەکانەوە»، شەڕێکە بۆ وەدەست هێنانی مافی دیاری کردنی مێژووی خۆیان. هەروەها ئایدیالۆژییەکان و جیهانبینییەکان دێنە ئەم خانەیەوە. بە گشتی هەر ئەو جۆرەی لە زانستدا هەیە کە ئایدیالۆژییەکان لە لایەن گرووپە زاڵەکانەوە بەرهەم نایەن، بەڵکوو لە لایان کەسێکی زاڵەوە بەرهەم دێن یان لە هەنگاوی یەکەمدا لە لایەن ئەوانەوە لە وڵاتانی ڕۆژئاواوە هاوردە کراون. گرووپە زاڵەکانیش دەتوانن ئەو زانستە قبووڵ بکەن؛ بۆ وێنە ئایدیاکان و ئایدیالۆژییە نەیارەکانیش لەخۆ دەگرێ، تەنانەت ئەوانەش کە زۆر ڕووخێنەرن و تەنیا لە ڕێگەی زمان و سەرچاوەکانی گرووپە زاڵەکانەوە، لە هەوێڵدان. لە زۆر بابەتدا کە دۆخی کوردەکانیش لەخۆ دەگرێ نیشانیان داوە کە وەرگرێکی بێدەسەڵات و پاسیڤ نین و بەکارهێنەرێکی چالاکن لە بابەت ئەو شتانەی وەریدەگرن.[2] ئەوان دەتوانن ئەو مودێلانە، ئایدیا و مودێلگەلێک لە بەهاکان کە وەریدەگرن بیگۆڕن و بیکەنە ئامراز و چوارچێوەگەلێکی تەفسیری و بەرەواکراو بۆ شۆڕشەکانیان. لە بنەڕەتدا تەواوی شۆڕشە دژە کۆلۆنیالیستییەکان لە شەڕی دژ بە کۆلۆنیالیزم، بە شێوازێکی چالاکانە زانستی داگیرکەر یان کۆلۆنیالیان بەکار هێناوە؛ ئەو زانستەی کە لە زمانی هێزی داگیرکەردا، لە هەوێڵدایە یان ئایدیالۆژیی هێزی داگیرکەر کە بووەتە ڕووناکییەک لە کۆمەڵگای داگیرکراودا و دژ بە داگیرکاری بەکار هێندراوەتەوە.

چەمکی «نەتەوە خوازی»یش بە هەمان شێوە پڕ پێچ و پەنایە؛ جگە لە هەندێک میناکی مێژوویی کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ڕۆمانتیکی، «دووبارە لە دایک بوونەوەی» شۆڕشی کورد لە دەیەکانی ١٩٥٠ و ١٩٦٠دا بووە. لەو کاتەدا بلیمەتە کوردەکان سەرمایە و سامانێکی لاوازی سیاسی و کەلتووریان هەبوو و چەمکی «نەتەوەخوازی» لە لایەن شۆڕشەکانی کوردەوە بەکار نەهێندراوە. بە پێچەوانەوە و تا ئەو جێگایەی من ئاگادار بم، ئەم چەمکە واتایەکی پاڵەکیی نەرێنیی لە وشەدانی سیاسیی کوردیدا هەبووە و پێوەندیی لەگەڵ ئایدیالۆژی و کردەوەی دەوڵەتەکاندا هەیە و وەکوو بەرهەمی «نەتەوە سەرکوتکەرەکان» ڕەخنەی لێ گیراوە.

ڕێبەری PKK عەبدوڵلا ئۆجەلان بە توندی جۆرە جیاوازەکانی نەتەوەخوازیی کوردی ئیدانە کردووە و مۆرکی «نەتەوەخوازیی سەرەتایی[3]»ی لێ داوە.[4] ئەوە بەو مانایە نییە ئەم چەمکە کە بە بەربڵاوی لە ئەدەبیاتی لێکۆڵەرانەی ئۆجەلاندا بەکار هاتووە مانایەکی بێبەڵگەی هەیە و واتایەکی شیکارییانەی نییە.

ئەوە ڕوونە کە نەتەوەخوازی، ئاواتەکانی کورد و شۆڕشەکانی ڕوون دەکاتەوە و دەتوانێ وەکوو کۆمەڵێک لە سەرچاوەکان(نووسراوە مێژوویییەکان، سروود و گۆرانییە

نەتەوەییەکان، خەیاڵی نەخشەیی و شوێنە پیرۆزە نەتەوەییەکان) یان دیسکۆرسگەلێک کە ڕەوایی دەدا بە چەمکی «کوردایەتی» ببیندرێت. شتێک کە دەبێ لە بابەت شۆڕشەکانی کوردەوە قبووڵ بکرێ ئەوەیە کە ناسیۆنالیزم باشترین حاڵەتی وەسفییە سەبارەت بە چەمکی «خۆڕاگریی» کوردی کە تا ئێستا خۆی بە شێوازێکی تایبەت و دیاریکراو پێناسە نەکردووە و لە چوارچێوەی خواستەکانی کورد لە مەڕ سەربەخۆییدا نەبیندراوە و پێناسە نەکراوە. دەبێ بگوترێ دۆزی کورد وەکوو زۆربەی کەیسگەلێک کە پێوەندییان بە کەمینە ئیتنیکییەکان و گەلانی داگیرکراوەوە هەیە، ئەوەیە کە خواستی سەربەخۆیی و یونیڤێرسالیزم پێکەوە و شان بە شانی یەکتری دەڕۆنە پێشێ. یونیڤێرسالیزم ویستی سەربەخۆ بوون ڕێک دەخات، تاکوو گرووپێکی «نەتەوەیی» بێتە نێو پانتاییی مێژووی جیهانییەوە و لە هەمان کاتدا، خواستی سەربەخۆیی بەردەوام لەوە دەگەڕێ تاکوو بەشێکی گرینگ لە مێژووی مرۆیی، ڕەوایی بەخۆی بدات.[۵] لەگەڵ ئەوەی کە دیسکۆرسگەلی ناسیۆنالیست خراپەی پرۆسەی بێگانە سازی دەڵێن؛ «بوون بە ئەویدی» لە ڕێگەی «یونیڤێرساڵ»ەوە تەنیا ڕێگەیەکە بۆ ئەوەی کەسێک یان نەتەوەیەک بمێنێتەوە. لێرەدا دوو شتی ڕێگەپێدراوی زۆر گرینگ هەیە، یەکەم؛ پێکهێنانی دەمارگیریی سەربەخۆخوازییە (ساز کردنی یەکیەتیی نێوخۆیی کە دەبێتە هۆی سەرکەوتنی گرووپێک) و هەروەها هزر و زەینی سەربەخۆ خوازانە لە ڕێگەی گێڕانەوەی مێژوویی و هێماناسی. دووهەم؛ وزە و هێزدان بە پاساوگەلێک سەبارەت بە شۆڕشی نەتەوەیی کە وەکوو شۆڕشێکی جیهانی پێناسە بکرێ و بە شێوازێکی گشتی بگوترێ کە ئەوە شۆڕشی نەتەوەیەکی سەرکوتکراوە بۆ مرۆڤایەتی.

دیاردەیەکی دیکە کە سەبارەت بە پرسی کورد ڕاستە، ئەوەیە کە تەنیا «بانگهێشتێکی»[۶] جیهانی دەتوانێ ئیزن بە کوردەکان بدات کە دۆخی کورد وەکوو ئاکامی نادادپەروەری لە دۆخی مرۆڤایەتی فام بکرێ کە دەبێ بە شێوازێکی ڕادیکاڵ بگۆڕدرێ. کێشە و هاوکێشەی نێوان ویستی سەربەخۆیی و جیهانیگەری و هەروەها لە نێوان دەمارگیری و بانگهێشت کردن، بە وردی لە بیروڕای ئیبنی خەلدووندا (۱۳۳۲-۱۴۰۶) دەبیندرێ و ڕێگەیەکی پڕبایەخ بۆ تێگەیشن لە کێشەگەلی نەتەوەیی لە مێژووی نوێدا پێشکەش دەکات.

بۆ وێنە زۆربەی شۆڕشە ناسیۆنالیستییەکانی باڵکان، پێش لە شەڕی یەکەمی باڵکان لە ساڵی ۱۹۱۲، ویستگەلی سۆسیالیستییان بووە و پاشان بوون بە هەڵاوێردەخواز و ڕەوتێکی هێرش بەرانەیان لە نەتەوەخوازییەکەیان گرتە بەر. هەر ئەو جۆرەی تالین تێرمیناسیان[۷] لە نووسراوەکەیدا سەبارەت بە شۆڕشەکانی چەپ لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا نیشانی دەدات[۸]؛ شۆڕشی ئەرمەنییەکان (لە بەرانبەر ئەوانی دیکە) بەشێوازێکی ستاندارد هەڵگری ئایدیاگەلی سۆسیالیستی لە دەیەی ۱۹۲۰دا بووە؛ هەروەها شۆڕشی فەلەستین لە دەیەکانی ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ لەو چەشنە بووە و شۆڕشی کوردیش لەو دەیانەدا لە ئاستێکی نزمتردا هەڵگری ئایدیای سۆسیالیستی بووە. سەبارەت بە هەمووی ئەو نەتەوانە، تێکەڵاویی بیری سەربەخۆییخوازی و یونیڤێرسالیزم تەنیا ڕەهەندێکی ئامێری نییە، بە پێچەوانەوە بەشێکی زۆر لە جەستە و پێکهاتەی بوونیان بووە.

بزووتنەوەی کورد بەر لە شەڕی جیهانیی دووهەم

ڕوانگەی ڕەچەڵەکناسانە زۆر بە سانایی دەتوانێ نیشانمان بدات کە شۆڕشی کورد جووڵەی ناوخۆییی خۆی ڕاگرتووە و لە

ئاکامدا دواییـن هۆی مانەوەیانی پێکهێناوە لە کاتێکدا کەسانێکی زۆر بە لەناوچوونی ئیمپراتۆریی عوسمانی تووشی شکست هاتن. بەو پێیە شۆڕشی کورد بەردەوام لە نێو کاتی خۆیدا بووە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا و ئاستی جیهانیشدا لە کاتی ئایدیالۆژیکاڵدا بووە. ئێمە دەبێ ڕەچەڵەکناسیی ئەم لێکۆڵینەوەیە لە ڕووخانی ئیمپراتۆریی عوسمانییەوە دەست پێبکەین کە لە نێوان پرۆسە مێژووییەکانی دیکەدا بووەتە هۆی شۆڕشگەلێکی کوردیی لاواز، درێژخایەن و گشتی کە لە سەر جوگرافیای پێشووی عوسمانی و هەروەها ئێران پێکهاتووە. خاڵی جێگەی ئاماژە ئەوەیە کە نابێ وا بزاندرێ کە کورد پێش لە ڕووخانی عوسمانی هیچ چەشنە شۆڕشێکی کوردیی نەبووە. بەشێک لە شۆڕشەکانی سەدەی ١٩ لە سەر ئاگاهیی تەواو لە بابەت جیاوازی ئیتنیکەوە هاتوونەتە ئاراوە. بۆ وێنە شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلا نەهری لە نێوان سالانی ١٨٨١ تا ١٨٨٣ بە داشداری کردن لە کوردەکان و ساز کردنی یەکێتی لە نێوان کوردانی عوسمانی و ئێران قسەی کردووە و دواهەمین ڕێبەری کورد بووە کە شۆڕشی چەکداریی لەو سەدەیەدا کردووە.[٩] لە ڕەهەندێکی گشتیتردا شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلا لە ژێر کاریگەریی مشتومڕی ڕووداوەکانی باڵکان و میسردا بووە کە ئەوانیش لە نێو کاتی خۆیاندا بوون و بەو پێیە شێخ عوبەیدوڵلا خوازیاری مافی یەکسانیی کورد لە بەرامبەر نەتەوەکانی دیکەدا بووە. بەڵام ئەو مشتومڕە نیزامییانە فاکتۆرگەلێکی کاریگەری چەند ڕەهەندییان هەیە؛ بۆ وێنە خۆڕاگری لە بەرامبەر ئاواتی ناوەندخوازیی عوسمانی و پاراستنی سەروەریی کورد/موسڵمان لە پارێزگا ڕۆژهەڵاتییەکان[١٠] ئامانجێک بۆ پێکهێنانی سەربەخۆیی کورد یان دەوڵەت وەکوو قەوارەیەکی سیاسی یان پێکهاتەیەک نەبووە. بەهەمان شێوە ڕۆژنامەی کوردستان (١٨٩٨-١٩٠٢) وەکوو دەنگێک کە لایەنگری کوردە، خۆی لە ئەویدی واتە بلاقۆکە کاتییەکانی «تورکانی لاو» جیا دەکاتەوە؛ لە حاڵێکدا هیچ یەک لە داخوازییەکانی کورد جگە لە ریفۆرم لە کوردستان و ئیمپراتۆریی عوسمانیدا فۆرمولە ناکات. کە ئەوەش کەمتر لە خواستی سەربەخۆییخوازیانەیە. شتێکی گرینگ لە بابەت شۆڕشەکانی کورد لە ١٩٠٩ تا ١٩١٤ ئەوەیە کە: ئەوان بەڕوونی سەبارەت بە بردنەسەری «ئاگاهیی کورد بوون» ڕادیکاڵ دەجووڵانەوە و لە لایەن بلیمەتە نیزامییە خۆجێیەکانەوە کە یەکیەتیخواز بوون، پشتیوانی دەکران؛ بەڵام نواندنەوەی دژایەتیی ئەرمەنییەکان بوون و بە شێوازێکی پارادۆکسیکاڵیش لایەنگری عوسمانی بوون. زۆربەی ڕێبەرانی ئەم شۆڕشانە لەگەڵ ئەوەی کوردەکان لە ساڵانی ١٩١٦ و ١٩١٧ لە ناوچە کوردییەکان شاربەدەر کران و ڕاونران، پێیان خۆش بوو تا لەگەڵ کومیتەی یەکیەتی و پێشکەوتن لە کاتی ژێنۆسایدی ئەرمەنییەکان وتوویژ بکەن و هاوپەیمانی لەگەڵ ئەو کومیتەیە ساز بکەن؛ پاشان پەیمانە کورد-تورکەکانیان لەگەڵ هێزە کەمالیستەکان نوێ کردەوە. لە ١٩١٤ سێ شۆڕشی کوردی ڕوویدا (بارزان، بەدلیس و سۆران) کە یەکیان وەکوو داخوازیی گەلی ناسیۆنالیستی کوردی پێناسە دەکرێ. ئەو شۆڕشانە لە ئاستێکی مامناوەندیدا بوون و لەوە گرینگتر ڕووداوگەلێکی مێژوویی کورتخایەن بوون. شۆڕشی کەم و زۆر پێکهاتەمەندی

> **فرەچەشنیی کۆمەڵگای کوردی و ئاڵۆزیی لەڕادە بەدەری هەر کام لە قۆناغە مێژووییەکان، بووەتە هۆی ئەوەی کە ئەم نووسراوەیە خۆی بە میناکگەلی ڕوون و ڕەهەندە سەرەکییەکان بەرتەسک بکاتەوە**

کورد پاش ڕووخانی ئیمپراتۆری عوسمانی و لە پاییزی ١٩١٨دا ڕوویدا؛ و سەرچاوەکەی ئاگاهیی نەتەوەیی لە نێوان توێژی ڕووناکبیردا لە ئەستەنبوڵ یان جڤاتە کوردییەکان لە سەرانسەری کوردستان بوو.

پێناسە کردنی ناسیۆنالیزمی کوردی پاش ١٩١٨ بەهۆی فرەیی و پان و بەرینی و هەروەها چەند واتاییەکەی کارێکی سانا نییە. بۆ وێنە دەتواندرێ شۆڕشەکانی کۆچگیری (١٩٢١) و سمکۆ (١٩١٩) وەکوو داخوازیگەلێکی خۆجێیی کوردی لێک بدرێتەوە. هەروەها ئەم دیاردەیە سەبارەت بە خۆڕاگریی مەحموود بەرزەنجی (١٩٢٠) لە کوردستانی عێراقیش ڕاستە. لە حاڵەتێکی دیکەدا ئەم شۆڕشە دەتواندرێ وەکوو داخوازییەک بۆ ڕەوایی دان بە پێکهێنانی یەکەیەکی سەربەخۆی کوردی کە مافی بەکارهێنانی دەسەڵاتداریی نەتەوەیی کوردی هەیە لە بەرچاو بگیردرێ. لەگەڵ ئەوەی پاشایەتیی کورتی بەرزەنجی لەگەڵ هێزی تازە لەدایک بووی کەمالیست پێوەندیی هەبوو؛ بەڵام کاریگەرییەکی مەزنی لەسەر مێژووی بزووتنەوەی کورد دانا و کۆمەڵێک ڕۆژنامەی کوردی وەکوو «ڕۆژی کوردستان»، «بانگی کوردستان» و «دیاریی کوردستان» چاپ و بڵاو بوونەوە.

> **چەمکی «نەتەوە خوازی»یش بە هەمان شێوە پڕ پێچ و پەنایە؛ جگە لە هەندێک میناکی مێژوویی کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ڕۆمانتیکی، «دووبارە لە دایک بوونەوەی» شۆڕشی کورد لە دەیەکانی ١٩٥٠ و ١٩٦٠دا بووە**

شۆڕشی ١٩٢٥ بە ڕێبەریی شێخ سەعیدی نەقشبەندی بووە و ئەویش کاریگەرییەکی گرینگی لە سەر مێژووی کورد بووە. وێژمانی شێخ سەعید لە چوارچێوەی ناسیۆنالیزمی کوردی کەڵکی لە پێناسەگەلی نەتەوەیی و ئیسلامیی کوردایەتی و کێشەی کورد وەرگرتووە. ئەوە لە کاتێکدایە کە حکوومەتی ناوەندیی تورکیا ناسیۆنالیزمی تورکی و سێکولاریزمێکی توخی بەکار دەهێنا. خاڵی سەرنجراکێش ئەوەیە کە شێخ سەعید بە ئاشکرایی کەڵکی لە دوو چەمکی عەسەبییەت(دەرمارگیری) و بانگهێشت وەرگرتووە[١١]؛ چەمکی عەسەبییەتی کوردی کە بە تەواوی لە شیکارییەکاندا لەبیر کراوە و بانگهێشتی ئیسلامیش بەو مانایەیە کە کورد هەڵگریکی نوێی بانگهێشتی ئیسلامییە. تێکەڵاویی مانایی ئەو دوو چەمکە لە ١٩٢٥دا بەو مانایەیە کە سەربەخۆییخوازیی کوردی پێویستی بە ڕەوایی‌دانی جیهانی بە خواستی خۆی هەیە. لە وێژمانی شێخ سەعیددا، کوردایەتی بەم شێوازە فام کراوە، هێزێکە کە دەبێ پارێزەری ئیسلام بێت کە ئاڵاکەی لە لایەن تورکەکانەوە بەجێهێشتراوە و کوردەکان نابێ خەیانەت بە ئیسلام وەکوو دینەکەیان و ئۆممەتی ئیسلامیش بکەن.[١٢]

مێژوونووسی فەرمیی تورک، جیهادی شێخ سەعیدیان وەکوو شۆڕشێکی وەدواکەوتووانە و بەرهەلوێستکارانە پێناسە کردووە و حوکمی لە سێدارەدانی شێخ کە بە هۆی بەرگری لە ئامانجەکانی کورد بوو ڕەد دەکەنەوە.[١٣] ئەو خوێندنەوەیە لە مێژوو لە لایەن مێژوونووسانی خۆرئاوایی و یەکیەتیی سۆڤییەت-یش قبووڵ کراوە. شێخ سەعید پاڵپشتییەکی بەرینی لە کەسایەتییە مەزنە ئایینییەکان وەرگرت کە کورد بوون. شێخ سەعید تەنیا کوردێک بوو لە کومیتەی کورت خایەنی «ئازادی» بەڕاستی ڕەوایی بە شۆڕشی کورد لە ژێر ناوی ئیسلامدا و ئەندازیاری سەرەکیی شۆڕشی ١٩٢٥ بوو؛[١٤] و تا ئاستێک لایەنگری هزی ڕۆژئاوا بوون و ئەندامانی ئەو کومیتەیە وەکوو کەمالیستەکان و یەکگرتووخوازەکان پێشینەیەکی فکریی

هاوبەشیان بوو. بەشێک لە هاوکارە نزیکەکانی شێخ وەکوو فەهمی بیلال و پەسەن سەردی وەک کەسانێکی بێباوەڕ (خودا ناباوەڕ یان ناموسڵمان) دەناسران[١٥]. کەمێک پاش شکستی شۆڕشی شێخ سەعید کومیتەی خۆیبوون[١٦] بە ئاشکرایی وێژمانگەلی ڕۆژئاوایی خۆی باس دەکرد[١٧]. ئەو کومیتەیە کە بەشی غەیرە نیزامییەکەی بە ڕێبەریی بنەماڵەی ناسراوی بەدرخانەوە بوو، هەوڵی دا کە دژ بەو ڕوانگەیەی دەوڵەتی تورک یان تورکەکان بوەستێ کە کوردیان وەکوو بەربەڕ دەنواندەوە؛ بەو پێیە کورد و شۆڕشی کورد شەڕی بۆ شارستانییەت و شارستانی بوونی کورد دەکرد.[١٨] لەم وێژمانەدا شتێک کە جێگەی سەرنجە هاوکێشەی نێوان شەڕی کورد بۆ بە گەیشتن بە ڕزگاری و شەڕ دژی بەربەریسم لە ژێر ناوی شارستانییەتی جیهانییە. خۆیبوون لە بەرانبەرییەک کە زیاتر لە لایەن بەریتانیاوە وەکوو وڵاتی سەرەکی، فەڕانسە وەکوو دەوڵەتی سەرپەرشتیار لە سوریا، ئێران و یەکیەتیی سۆڤییەت پشتیوانی دەکرا، لە «جیهانی کاتی» خۆیدا نەبوو هەر بۆیەش لە ڕەهەندی نیزامی و سیاسییەوە شکستی پێ هێندرا؛ بەڵام لە بواری ئایدیالۆژیکییەوە لە «کاتی خۆیدا» بوو. هەر بۆیەش ئەفسەری کۆلۆنیالی فەڕانسە لە سوریا پییەر ڕۆندۆت[١٩] وەکوو دڵدانەوەیەکی لاواز بۆ هاوکاتییەکی مودیرییەت کراو، هەندێک پشتیوانیی مۆڕالی کوردی کرد.[٢٠]

هێژموونی چەپ

حەولی نێوان ویستی نەتەوەخوازی و یونیڤێرسالیزم لە پاش شەڕی دووهەمی جیهانی، لەگەڵ دامەزراندنی کۆماری مهاباد لە ١٩٤٦ و پێکهاتنی حیزبی دێموکراتی کوردستان زۆر ڕوونتر بووەوە[٢١]. ئەو دوو پێکهاتەیە هاوبەشییەکی زۆریان بوو و هەروەها تەواو دوو پێکهاتەی چەپ نەبوون. حیزبی دێموکراتی کوردستان لە وێژمان و کردەوەدا تا ئاستێک کۆنزێرڤەیتیڤ بوو. کۆماری کوردستانیش لە چاو کۆماری ئازەربایجان کە لەلایەن ئەرتەشی سۆڤییەت داگیر کرا و مودێلێک لە سۆڤییەت بوو میانەڕەوتر بوو. کۆماری کوردستان کە بە ڕێبەریی قازی محەممەد بوو، هێندێک ڕیفۆرمی کۆمەڵایەتیی ئاراستە کرد بەڵام نەیتوانی عەشیرەکان لە سیستەمی سیاسی یان بەڕێوەبردنی دەوڵەت دوور بخاتەوە و تەنانەت نەیتوانی پێش بە بوونی دین لە سیستەمەکەیدا بگرێ. لەگەڵ ئەوەی کە کورد کۆنزێرڤاتیست بوو «چەتری سۆڤییەت» بەسەر کۆماری کوردستانیشدا هەڵدرابوو و کاریگەرییان لە سەر لایەنە سیاسییە چەپەکانی ئێرانیشدا بوو.

کۆماری ساوای کوردستان بوو بە سەرچاوەیەک بۆ شۆڕشە چەپە کوردییەکانی دەیەکانی ١٩٦٠ و ١٩٧٠ لە کوردستان. قازی محەممەد بۆ ئەوەی پێش بە ڕشتنی خوێنی خەڵکی کورد بگرێ دەسەڵاتەکەی دایە دەست هێزە ئێرانییەکان و خۆشی لە ١٩ ژانویەی ١٩٤٧ لە سێدارە درا. بەڵام لەداهاتوودا بەستێنی ئێران بە شۆڕشی موسەدق گۆڕدرا و بوو بە هۆی ئەوەی کەسانێکی وەکوو غەنی بلووریان و ڕووناکبیرێکی مارکسیست-لێنینیست وەکوو عەبدوڕەحمان قاسملوو[٢٢] هێزی نیزامیی کورد ڕادیکاڵ بکەنەوە. لەوەبەولاوە و پێش لە دەستپێکی سەردەمی نوێی سەرکوت؛ حیزبی دێموکراتی کوردستان کە پشتبەستوو بە چەپ بوو توانی ٨٠ لە سەدی دەنگەکان لە شاری مهاباد لە هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٥٢ بەدەست بهێنێ.[٢٣]

جگە لە هەندێک قۆناغ؛ مێژووی کورد لە کۆماری مهاباد تا کودەتای نیزامیی عەبدولکەریم قاسم لە عێراق لە ساڵی ١٩٥٨ بەشێوەیەکی پێویست نەخوێندراوەتەوە. لەو سەردەمەدا هیچ شۆڕشێک سەری هەڵنەدا

و دۆخی یاسـایی بۆ جمووجۆڵە کوردییەکان بـە توندی داخـراو بوو بەڵام لـە هەندێک بازنەی کۆمەڵایەتیدا چالاکیی کوردی مابوو. لەو سـەردەمە درێژە مێژوویـیەدا هەندێک لە شۆرشـگێرانی کورد وەکوو زینار سیلۆپی، ویسـتیان لەگـەڵ نوێنەرەکانی سـۆڤییەت پێوەنـدی چێ بکـەن بێ ئـەوەی کە هیچ دەسـتکەوتێکی گرینگیـان بـێ و زۆربەی کوردانـی سـوریا و عێراقیش بـەرەو حیزبە چەپەکانی ئەو وڵاتانە ڕاکێشران.[٢٤]

کودەتای سەربازیی قاسم بوو بە هاندەرێک بۆ گۆڕانکاریی ڕادیکاڵ لە ڕوانگەی سیاسـیی کورد لە عێراق. مەلا مستەفا بارزانی ڕێبەری پارتی دێموکراتی کوردسـتان کە پەنابەرێکی سیاسی لە ڕوسیا بوو و پاش شکستی کۆماری مهاباد لە ساڵی ١٩٤٦ بەرەو ئەوێ چوو؛ پاش دامەزراندنی سیستەمی کۆماری لە عێراق لە سـاڵی ١٩٥٨ بۆ ئەم وڵاتە گەڕایەوە. بارزانی لەگەڵ ئەوەی کە لە «مەوتەنی سۆسـیالیزم» سـاڵانێکی تێپەڕانـد کاتێک کـە گەڕایەوە بۆ کوردسـتان، لەمەڕ ئەجێندای کوردی بە شـێوەیەکی کۆنزێرڤاتیـڤ جووڵایەوە. بەڵام کادرە نوێیەکانی مەلا مسـتەفا، وەکوو برایم ئەحمـەد و زاواکـەی جـەلال تاڵەبانی، زۆر زیاتر لە ژێر کاریگەریی چەپدا بوون. زۆربەی پێشـمەرگەکانی کە خەریکی شەڕی چریکی بوون لە ١٩٦١دا پێشـینەیەکی گوندی یان عەشـیرەییان بـووە و پێدەچـێ حەزیان لە بەکار هێنانـی ئایدیاکانی چەپ نەبووبێ یان لە شۆڕشی چەپ لە عێراق تێنەگەیشتبێتن. بەڵام ئەو کەسانەی پێشـینەی شاریان بووە یـان منداڵـی ڕووناکبیرانی شـاری بوون و هاوکات پێشـمەرگەیەکی کورد و چریکێکی چەپ بوون و بەشـێکیان هەم لەگەڵ حیزبی دێموکراتی کوردستان و هەمیش لەگەڵ لقی کوردیـی حیزبی کومونیسـتی عێراق بوون؛ تێگەیشـتنیان لـە چەپ هەبوو. هەسـتانی کورد لەو کاتەدا وەکوو شۆڕش پێناسە دەکرا.

«شۆڕش» وشەیەکی چەند مانایی بوو کە هەم واتـای خەباتی کورد بوو هەم هەڵگری مانای شـۆڕش یان ئینقلابی چەپ بوو. عیسـمەت شـەریف وانلی نوێنەری حیزب لە ئوروپا بوو ڕایگەیانـد کە «ناسـیۆنالیزمی کورد لە زاتی خۆیدا شۆڕشگێڕانەیە»[٢٥].[٢٦]

ڕاسـتە کە شۆڕشی بارزانی لە لایەن هەر دوو وڵاتی ئێران و ئیسـرائیل لە ناوەڕاسـتی دەیەی ١٩٧٠ پشـتیوانیی لـێ دەکرا. ئەوە لـە کاتێکدا بـوو کە دۆخی ئاڵۆزی شـەڕی سـارد لە ئارادا بوو و شۆڕشـی کوردستانی عێراقیش وەکوو بەشـێک لە شۆڕشی ١٩٦٠ سێ-قاڕەیی[٢٧] پێناسە دەکرا و مێژووی خۆیان لە بەستێنی شەڕە دژە ئیمپێریالیسمەکان یان دژە کۆلۆنیالەکان دەخوێنـدەوە و دەکەوتنە بەسـتێنی هـزری هێندی-چینی، باکووری ئەفریقا و ئەفریقای ڕەشەوە. دۆخی سووریاش بە هەمان شـێوە بوو، بەڵام بەو جیاوازییەوە کە کوردەکان، بوونێکی بەرچاویان لە حیزبی کومونیسـتی سـووریادا نەبوو؛ بەڵام شیعری کەسـانێکی وەکوو جگەرخوێن[٢٨] و عوسمان سـەبری نیشـانی دەدا کـە شۆڕشـگێرانی کـورد خاوەنی جێگەیەکـی ڕادیکاڵی چەپ بـوون. زۆربەی کوردان لـە تورکیا پێش لە دایک بوونی سـازمانە چەپە تورکییەکان لە دەیـەی[٢٩] ١٩٦٠دا لایەنگـری ئایدیاگەلی چەپ بـوون. شۆڕشـی کـورد لـە تورکیا ڕواڵەتێکی کۆنزێرڤاتیڤی بووە بەڵام ناچار بوون چەپ بوون[٣٠] قبووڵ بکەن یان بەلانیکەمەوە ئاشـکرا پێملی مۆرکی «دێموکراتیک بوون» بـن[٣١]. کۆمەڵەی کەلتووریی شۆڕشـگێری ڕۆژهەڵات (DDKO) کە ڤێرژنێکی کوردی لە چەپی تورکی بوو لە دەسـتپێکی دەیەی ١٩٧٠دا پێکهـات و باندۆڕێکی گرینگی لە سـەر چەپ بوو و تا ئاستێک بوو بە میناکی سازمانە چەپە کوردییەکانی داهاتوو لە تورکیا. ئەم سـازمانە پێی وابوو کە سۆسیالیزم تەنیا ڕێگەچارەیەک بۆ پرسی نەتەوەیی کورد نییە

بەڵکوو ڕێگایەک بۆ شەڕ لەگەڵ فیۆدالیزم، دواکەوتوویی و گەشەنەسەندنی داسەپاو بەسەر کۆمەڵگای کوردییە[۳۲] و دروشمی سەرەکییان ئەوە بوو کە «تەنیا سۆسیالیزم دەتوانێ ڕۆژهەڵات ڕزگار بکات».[۳۳]

هۆکارگەلێکی زۆر لەمەڕ زۆر بوونی ئایدیا، هێما و فۆڕمە بایەخییەکانی چەپ لە کوردستانی دەیەی ۱۹۶۰دا هەیە. یەکەم؛ جیهانی دەیەی ۱۹۶۰ لیپاولیپ بوو لە وشە، نیشانە، قارەمان، ئەفسانە و گێڕانەوەگەلی چەپ کە مشتومڕەکانی ئەفریقا، ئاسیا، ئەمریکای لاتین و تەنانەت ئورووپاشی پێکەوە دەلکاند و تەفسیرێکی یەکدەستی دەخستە ڕوو. هۆکاری دووهەم کە تەواوکەری هۆکاری یەکەمە، بوونی سیستەمە سیاسییە پاوانخوازەکان لە ئێران و تورکیای دەیەی ۱۹۶۰ بوو کە لە لایەن ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە پشتیوانی دەکران. لە هەر دوو وڵاتی ئێران و تورکیا، نە تەنیا وشەی سۆسیالیزم بەڵکوو وشەگەلی ئازادی(Freedom)، ئازادی یان ئیختیار (Liberty) و تەنانەت کۆمەڵ-یش وەکوو هەڕەشەیەکی حەتمی لەلایەن کۆمۆنیستەوە پێناسە دەکرا، هەر بۆیە ئۆپۆزیسیۆن دەبوو خۆی لە نێو ویژمان و بایەخەکانی دژە ئیمپریالیستیدا فۆڕمولە بکات. بەپێچەوانەوە عێراق و سوریا کە بە تەواویش لە ژێر ڕکێفی سۆڤییەتدا نەبوون بەڵام لایەنگری بلۆکی ڕۆژهەڵاتی بوون. لەو دوو وڵاتەش ئایدیاگەلی چەپ تەواوی گۆڕەپانە سیاسییەکانی وڵاتی داگیر کردبوو و ئیزنی ڕەوایی دانی بە هیچ چەشنە ئۆپۆزیسیۆنێکی ڕاست نەدەدا. لەو دوو وڵاتەدا ئۆپۆزیسیۆن دەبوو خۆی وەکوو بزووتنەوەیەکی ڕاستەقینەی چەپ پێناسە بکات کە خەریکە شەڕ لەگەڵ ئەو هێزانە دەکات کە پێش بە وەدیهاتنی سۆسیالیزمی ڕاستەقینە دەگرن. هۆکاری سێهەم دەگەڕێتەوە بۆ ئەو پەیامەی مارکسیست-لینینیست بۆ نەتەوە سەرکوتکراوەکانی ناردووە: مارکسیسم-لینینیزم تەنیا ئایدیالۆژییەکە کە بەڵێنی بە نەتەوە سەرکوتکراوەکان داوە کە مافی دیاری کردنی چارەنووسی خۆیانیان هەیە. لە ڕاستیدا ئەو چەشنە لە سۆسیالیزم کە لەو وڵاتانە بوونی هەبوو زۆر زیاتر سەرکوتکەرتر بوون و لە زۆر کاتدا تۆتالیتێر بوون و کەمتر لە سیستەمی کاپیتالیزم بەرانبەر بە کەمینەکان و نەتەوە سەرکوتکراوەکان سەرکوتکەر نەبوون. لەوبەریشەوە ئەوە ڕاستە کە سوسیالیزم یان کومونیزم لە شوێنەکانی دیکەی جیهاندا لە ژێر نێوی دەسەڵاتگەلی لایەنگری بلۆکی ڕۆژهەڵات ئاسۆیەکی ڕزگاریخوازانەیان بۆ چین و نەتەوە سەرکوتکراوەکان پێشکەش کردووە. لە ڕاستیدا زۆربەی بزووتنەوەکانی دژی کۆلۆنیالیزم لە ویژمان و ئایدیالۆژیی چەپ بۆ بەهێز کردنی ئامانجەکەیان کەڵکیان وەرگرتووە. هەر ئەو جۆرەی فرانتز فانۆن لە نووسراوەکەیدا سەبارەت بە ئەفریقا دەڵێ: ئەمریکا کاتێک دەتوانێ دڵ و مێشکی خەڵکی ئافریقا داگیر بکات کە قبووڵی بکات بلۆکی کۆمۆنیزم مافی سەربەخۆیی خۆیانیان هەیە.[۳۴] خواستی سەربەخۆیی یان ئاستێک لە ئۆتۆنۆمی هۆی سەرنجراکێشی ئایدیای چەپ لە کوردستان بووە. کەوا بوو بۆ جارێکی دیکە کوردستان لە کات و جیهانی کاتیی خۆیدا بووە. چوارەم؛ زیندوویی چالاکییە کەلتوورییەکان لە یەکیەتیی سۆڤییەت لە چوارچێوەی وێستگەی ڕادیۆیی کوردی، ڕۆژنامە و زۆر یەک لە بلاڤۆکەکانی

> **حەولی نێوان ویستی نەتەوەخوازی و یونیڤێرسالیزم لە پاش شەڕی دووهەمی جیهانی، لەگەڵ دامەزراندنی کۆماری مهاباد لە ۱۹۴۶ و پێکهاتنی حیزبی دێموکراتی کوردستان زۆر ڕوونتر بووەوە**

دیکە ،بۆ ئـــەوە دەگەڕێتەوە کە ئەم چالاکییە کوردییانە بەڵگەیەکە بۆ ڕووراســـتی و پاکیی سۆسیالیزم لە مەڕ نەتەوە سەرکوتکراوەکان.
هەروەهـــا سەرنجراکێشـــی چـــەپ لـــە کوردســـتان دەبێ لـــە چوارچێـــوەی گۆڕانە کۆمەڵایەتییـــەکان لـــە ڕوانگـــەی شـــاریی کوردییـــەوە بخوێندرێتـــەوە: لـــە دەیـــەی ١٩٦٠دا کەسایەتییە بەناوبانگەکان و بنەماڵە شـــارییەکان بەردەوام و بەشـــێوەیەکی پتەو، هێزە سیاسی و ئابوورییەکانیان قۆرغ کردووە. بلیمەتە کۆنەکان لە کۆمەڵـــگا عەرەبییەکان و هەروەها کۆمەڵگای کوردیشـــدا بۆ گۆڕینی ئەو بارودۆخەی کە ڕووبەڕووی دەبنـــەوە ئایدیـــای نوێیان پێ نەبـــووە. توێـــژی هەڵکەوتوو و ڕووناکبیرانی نوێ زۆر جیاوازتر لـــە ڕووناکبیرانـــی عوســـمانی بـــوون و ئـــەوان بوونـــە هۆی ســـەرەکی بەرەو پێش چوون و خوێندنەوەیەکی یەکدەســـتیان لە ئێســـتا، ڕابـــردوو و داهاتوو لـــە ڕوانگەیەکی ئەنجامناســـانە ئاراســـتە کردووە. ئەو دەســـتە ڕووناکبیـــرە لـــە دەیەکانـــی ١٩٥٠ و ١٩٧٠ ڕووناکبیـــری ماماناوەندی جیهانیان پێکهێنا و توانیان ئامرازگەلی چەمکی و شـــیکارییانە لە زانستە کردەییەکان(وەکوو فیزیا، پزیشکی یان کیمیا) یان یاساییەکان بۆ ژیانی کۆمەڵایەتی بگـــۆڕن و ئـــەو کردەوەیە لـــە چوارچێوەی چێ کردنـــی فۆرمێکی نوێ لە بایەخناســـی بـــووە. خاڵێکـــی گرینگ کە لـــە ئاکامی ئەم پێگە مامناوەندییەدا بوونی هەیە چەشـــنێک کاریگەریی دووقاتە لە ســـەر چینی سەرەوە و چینی خواروو. مندالآنی چینی ســـەرەوەی پێمل کرد تا وەکوو حاشا لە هەڤیازی خۆیان بەنێـــوی خەڵک یـــان نەتەوەوە بکـــەن و بۆ چینی خواروو دیسکۆرس و گۆڕەپانی کردەوە و دەربڕینی پێشکەش کرد و توانی ڕەخسانی ڕایەداری کە بەر لـــەوە ئەزموون نەکراو بوو ئاراستە بکات.
ڕادیکاڵیزە بوونی چەپ لە دەیەی ١٩٧٠
ڕووناکبیری باو و زاڵ لە کاتی شۆڕشـــی «ســـێ قارەیی» لە دەیەی ١٩٥٠ تا ١٩٧٠ لە دوو دەســـتەی دیکەدا: یەکـــەم؛ ڕووناکبیری تێکنۆکرات، کە بە شێوەیەکی نزیک پێوەندیی لەگەڵ پێکهێنانی چینـــی مامناوەندوە هەیە. دەســـتەی دووهەم؛ ئەکتەرانی ئاســـایی یان چینی سێهەمی کۆمەڵگا؛ چینێکن کە مێژوو بـــەرەو پێشـــەوە دەبەن و لە ئاکامی شـــاری بوونێکـــی بەپەلە لـــە دەیەکانی ١٩٧٠ و ١٩٨٠ پێکهاتـــوون. هۆکاری ئەوەی کە چینی سێهەم لە بەرانبەر چینی مامناوەندیدا زووتر سەری هەڵدا، دەگەڕێتەوە بۆ شکستی ســـەرهەڵدانەکانی کـــورد و هەروەهـــا بـــۆ ئەوەی کورد لە دەیەی ١٩٧٠دا لە ژێر کاریگەریی تەواوی توندوتیژی و زەبروزەنگـــی دەوڵەتەکاندا بووە. کودەتای نیزامی ســـاڵی ١٩٧١ لە تورکیا زەبرێکی سەختی لەو ئاواتەدا کە دەویست دۆخەکە بە ڕیفۆرمی یاسایی و دێموکراتیزە کردن بگۆڕن. ڕووناکبیری کوردیش تووشـــی ناسەقامگیری و شڵەژان بوو و لەلایەن جیلی نوێوە کە جیلێکی لاوی سیاســـی بوون، بەوە تۆمەتبار دەکران لەگەڵ ئاشـــتی و ســـازان نێوانیان زۆرە.
کاتێک کە ڕێژیمی نیزامی لە ساڵی ١٩٧٣ کۆتایی پێهات و شۆڕشی بارزانی تووشی نسکۆ بوو، پاشەکشـــێیەک لە ساڵی ١٩٧٥دا ڕوویدا و بووە هۆی ئەوەی کە جیلی لاو یان کەســـە ڕادیکاڵەکانـــی نێو پارتـــی، بارزانی و تەنانەت ڕێبەران و هەڵکەوتووەکانی پێشووی کوردیش بەوە تۆمەتبار بکەن کە خەیانەتیان بە ئامانجە

> هەڵسەنگاندنی زانستیی ڕووناکبیرانی کورد سەربارەت بە مارکسیزم-لێنینیزمی کلاسیک، کارێکی دژوارە؛ بەڵام ئەو چەشنە هەڵسەنگاندنە لە خوێندنەوەی فارس، عەرەب و تورکدا هەیە

نەتەوەیییەکان کردووە. پاش ئەو کۆتاییە دراماتیکە، شۆڕش ۱۱۰۰۰۰ پێشمەرگەی چالاک و ڕێزێرڤی هەبوو و ویستیان بە ترۆپکی خۆیان لە ڕێگەی سەرکەوتنە سەربازییەکان بگەن؛ بەڵام ئەوە بە پانەوە پێوەندی بە پشتیوانی ئێرانەوە بوو، ئێرانێک کە پاش گرێبەستی ئەلجەزایەر لەگەڵ عێراق لە ۵ی مارچی ۱۹۷۵ پەراوێز خسترابووەوە. چارەسەرکردنی دژایەتیی ئیمپیریالیزم کە لە خوێندنەوەی زۆر یەک لە شۆڕشگێرانی پارتی دیموکراتی کوردستان وەکوو جەلال تالەبانی ڕەنگدانەوەی بوو، زۆر ئاستەمە و زۆربەی ئەو کادرە ڕادیکاڵانە پێیان وابوو کە هەموو چەشنە بزووتنەوەیەکی نەتەوەیی لە لایەن ئیمپریالیزمەوە پشتیوانی دەکرێ و ئاکامەکەشی شکست بۆ کورد دەبێت. لە کۆتاییدا پاش ۱۹۷۷ ئێران بووە سەکۆی شانۆی ململانێی شۆڕشی گەلان و لەو نێوانەشدا لاوانی کورد یەکیان گرتەوە؛ بەڵام جارێکی دیکە دەتوانین جیاوازی و ناتەبایی نێوخۆیی ببینین: حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران (حیزبی بەبڕشتی کوردستان) بە ڕێبەریی عەبدوڕەحمان قاسملوو کە لە ژێر کاریگەریی بیری[۳۵] ئالێکساندر دووبچێکدا بوو، پێگەی ڕادیکاڵی مارکسیست-لێنینیستی خۆی بۆ وێستگەی سۆسیال دیموکراسی گۆڕی؛ بەڵام سازمانەکانی دیکە وەکوو کۆمەڵە ڕادیکاڵتر بوونەوە و ئەوەش ئاکامی شکستی شۆڕشی بارزانی و تا ئاستێکیش شۆڕشی گەلانی ئێران بوو.

جێگەی سەرسوورمان نییە کە لەو دەیەیەدا تەواوی ئەکتەرانی سیاسیی کورد مارکسیزم-لێنێنیزم (یان یەکێک لە لقەکانی وەکوو مائۆئیزم، هوشیزم و ترۆتۆسکیزم)[۳۶]-یان وەکوو تاکە دۆکتورینی وڵامدەر بۆ بەرژەوەندییە ئایدیالۆژیکییەکانی کوردستان دیتووە.[۳۷] تەنانەت پارتی دیموکراتی کوردستانی عێراقیش دیسکۆرسی چەپ و دژە ئیمپریالیزمیان لە نیوەی دووهەمی دەیەی ۱۹۷۰دا بەکارهێناوە و کەڵکیان لە خۆ-ڕەخنەگرییەکی توند ، بەرانبەر بە ئەزموونەکانی ڕابردوویان گرتووە.[۳۸] باسی مارکسیزم-لێنینیزم بەگشتی دیاردەیەکی نێوخۆییە و بە سانایی ناتوانین بە پشتیوانیی یەکیەتیی سۆڤییەت لە کوردستان پێوەندیی بدەینەوە.[۳۹]

هەڵسەنگاندنی زانستیی ڕووناکبیرانی کورد سەربارەت بە مارکسیزم-لێنینیزمی کلاسیک، کارێکی دژوارە؛ بەڵام ئەو چەشنە هەڵسەنگاندنە لە خوێندنەوەی فارس، عەرەب و تورکدا هەیە. خاڵێکی گرینگ ئەوەیە کە ڕووناکبیران و چینی لاوی خوارووی کۆمەڵگا لە دەیەی ۱۹۷۰دا و لە بەستێنی شکست و پێویستیی زۆر بە بایەخەکان، پێیان وابوو کە مارکسیزم-لێنینیزم چوارچێوەیەکە بۆ کردەوە لە ئێستا و لەو حاندەدا. مارکسیزم-لێنینیزم وەکوو دۆکتورینێکی یەکگرتوو و بێ کەموکووری، کە وڵامدەری تەواوی پرسە مەزنە کۆمەڵایەتی ،سیاسی، ئابووری و نەتەوەییەکانە، دەتوانێ شکستەکانی کورد لە ئێستا و ڕابردوودا ڕوون بکاتەوە. هەروەها دەتوانێ دەرفەت و بەربەستەکانی دۆخی هەنووکەیی نیشان بدات و ئاسۆیەکی جیهانی و بەرینتر پێشکەش بکات. لە هەمووان گرینگتر ئەوەیە، ئەم دۆکتورینە دەتوانێ ببێتە هۆی ئەوەی نەتەوەی سەرکوتکراوی کورد خەون بە ئاواتی ڕزگارییەوە ببینێ؛ بەو تێبینییە کە کورد خۆی ناخاتە پەراوێزەوە؛ بەڵکوو لەگەڵ چینە سەرکوتکراوەکانی نەتەوە بندەستەکانی دیکە هاوپەیمانی پێک بهێنێ و هەر ئەوەش دەبێتە ڕێگەخۆشکەرێک بۆ باسی ڕزگاریی گشتی و جیهانی مرۆڤە سەرکوتکراوەکان. هەر بەو پێیە ویستی سەربەخۆیی و یونیڤێرسالیزم، لە جیات لێکترازان و مەوداگرتن، هاوکات یەکدی بەهێز دەکەنەوە.

لەگەڵ دەرکەوتنی PKK لە نێوان ساڵانی ١٩٧٥ و ١٩٧٨، ئەو ڕادیکالیزە بوونە بە ئاستێکی شیمانە نەکراو گەیشت و دووفاقییەکی خستە نێو بزووتنەوەی کوردەوە؛ چی دیکە هۆگری مودێلی سۆڤییەت یان مائۆئیزم نەبوو، هەرچەند مارکسیزم-لێنینیزمی جێ نەهێشت بەڵکوو لە ڕێگەی فانۆنیزم، مارکسیزم-لێنینیزمی ڕدیکالیزە کردەوە و دیسان پێناسەی کردەوە و پێیان وابوو کۆیلەیی کورد ئاکامی نەبوونی بەرخۆدانە و خۆیانیان وەکوو بەرپرسی ئەو خوێندنەوەیە بە ئەژمار هێنا. فرانتز فانۆن لە کتێبی ٥ ساڵ شۆڕشی ئەلجەزایەردا کە لە ١٩٥٨ بڵاوبووەوە، پشتیوانیی لە «توندوتیژیی ئەرێنی» دەکرد کە ئامانجەکەی ڕزگاریی جیهانی کۆلۆنیالکراو بوو؛ بەڵام خۆی لە ڕزگاریی ئەفریقا بێهیوا ببوو، چونکە نابەرانبەریی پێکهاتەمەند چ لە نێو هێزی کۆلۆنیال و چ لە دەوڵەتی نوێدا نەگۆڕدرابوو و پێوەندییەکانی هێزیش لە کۆمەڵگایەکی ڕزگارکراو لە ژێر ڕکێفی کۆلۆنیالیزم، کە هەڵکەوتووانی خۆی هێزیان بەدەستەوەیە نەگۆڕدرابوو. لە یەکێکی دیکە لە نووسراوە بەناوبانگەکانیدا بە نێوی «چەرمەسەریی زەوی» دەڵێ: توندوتیژی تەنیا ئامرازێک بۆ لابردنی کۆلۆنیالیزم نییە؛ بەڵام دەتوانێ لە بەرژەوەندیی مرۆڤگەلی ڕزگارکراو لە بەندی کۆلۆنیالیزمدا بێ. بەم شێوەیە ئۆجەلان مێژووی خەڵکی کوردی بەوە تۆمەتبار کرد کە مێژووەکەیان، مێژووی کۆیلایەتییە و داوای لە لاوانی کورد (بەگشتی خەڵکی کورد) دەکرد کە توندوتیژی تەنیا وەکوو ئامرازی ئازادیی کوردستان بەکار نەهێنن، بەڵکوو دەبێ بۆ ئازادیی کورد لە کۆیلایەتیی چێنراوی خۆی بێ. لە ڕوانگەی ئۆجەلانەوە، سۆسیالیزم لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەتوانێ و دەبێ لە ڕێگەی گیانبازیی کوردەوە پێکبهێندرێ. دیارە کە ئۆجەلان لەگەڵ چەمکەکانی ئیبنی خەلدوون ئاشنا نییە و بەکاری نەهێناوە؛ لە ڕوانگەی ئۆجەلان، عەسەبییەتی کوردی وەکوو هێزێکی داینامیک بۆ خەڵکی سەرکوتکراو گۆڕدراوە بۆ ئامرازی بانگهێشتێکی جیهانی. ئەگەرچی لە دەقە بنەڕەتییەکانی PKKدا بەڕوونی باس لەوە نەکراوە. لە ڕوانگەی ئەو حیزبەوە کورد دەبێ لە جیاتی فەلەستین ئاڵاهەڵگەری شۆڕش لە سەرانسەری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بێت. بەڵام لە دەستپێکی دەیەی ١٩٨٠دا دۆخی ماتریال و سۆبژێکیف، ئیزنی وەها ئاواتێکی نەدا و لە ئاکامدا کورد هەر پاشکۆ مایەوە. لە ڕەهەندی ئۆجەلانەوە کورد نەک تەنیا لە «کات»ی خۆیدا نییە، بەڵکوو لە پێگەیەکدایە لە پێشترە لە کاتی خۆیان.

دەیەی ١٩٨٠-٢٠١٠: ڕووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ ئیسلامگەرایی

پاش ڕووداوەکانی ١٩٧٩ (شۆڕشی ئێران، داگیرکردنی ئەفغانستان لەلایەن ئەرتەشی سوور، گرێبەستی دووهەمی کەمپ دەیڤید کە ئیسرائیل لەلایەن میسرەوە بە فەرمی ناسرا، شۆڕشی ئیسلامیی جیهمان ئەل-عوتەیبی لە مەککە) ئایدیای چەپ پێگەی هێژموونیکی خۆی لە زۆربەی بەشەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە قیس دا[٤٠]، بەڵام لە دوو فەزای سەروو ـ دەوڵەتی یان سەروو ـ وڵاتی[٤١] وەکوو فەلەستین و کوردستان هوگری مایەوە. لە دەیەی ١٩٨٠دا عەبدوڵڵا ئەعزەم ناسراو بە بیرمەندی جیهاد لە ئەفغانستان و یەکێک لە دامەزرێنەرانی ئەلقاعیدە، ڕۆڵێکی ئەگەرچی دوور بەڵام پێکهێنەری لە کەمپی پەنابەرایی فەلەستینی لە ڕێگەی بڵاو کردنەوەی پەیامە ڕادیکاڵەکەی خۆیەوە بووە.[٤٢] ئیسلامگەرایی لە فەلەستین وەکوو ئایدیالۆژیی خۆڕاگری لە بەرانبەر دوژمنی موسڵمانان، لە ئاستێکی بەرینتردا فام دکرێت؛ بەڵام بزووتنەوە سێکۆلارەکانی فەلەستینی خستووتە ژێر

ســێبەری خۆیەوە ئەگەرچی لە ســاحەتی سیاســیدا بوونیان هەر ماوە. لە کوردستانیش ئیســلامییەکان هۆگرییان وەچنگ هێناوە و چەندین ســازمانی سیاسیشــیان هەیە. هەر دوو جۆری ئیســلامی توندئاژۆ و ئاشــتیخواز لــەو ســەردەمەدا هەڵیاندا. بۆ وێنــە فەتاح نەجمەدین فەرەج ناســراو بە مــەلا کرێکار، شــاگردی پێشووی عەبدوڵڵا ئەعزەم، ڕۆڵێکی گرینگی لــە پێکهێنانــی ئەنسارولئیســلام هەبوو کــە پاش ١١ی ســێپتامبر کاکڵەی لقــی عێراقــی ئەلقاعیــدە بووە. ســازمانی نەناسراوی حیزبوڵڵا[٤٣] زۆر بە باشی لەلایەن دەزگا نهێنییەکانــی تورکیــاوە پشــتیوانی دەکرا و تا ئەمڕۆش لە کوردســتانی تورکیا چالاک ماوەتەوە.

لــە ناوەڕاســتی دەیــەی ٢٠١٠دا و پــاش ســی و پێنج ســاڵ لــە گۆڕانــی دراماتیکی ١٩٧٩: لــە تورکیــا حیزبــی هــۆدا کە لــە ســاڵی ٢٠١٢دا دامــەزرا و ڕکابــەری حیزبــی قەدەغەکــراوی حیزبوڵڵایــە لە هەڵبژاردندا پەراوێز خســتراوە تەنانــەت لە باتمان کە ناوەندی ســەرەکیی ئــەو پارتەیە؛ بەڵام حیزبــی ئیســلامی ئاک پارتــی توانیویە کە ٥٠ لــە ســەدی دەنگەکانی کوردســتان لە ڕێگەی کادرە کوردەکانی خۆیەوە بەدەســت بێنێ. ســەبارەت بە ئێــران گەرچی زانیاریی بڕواپێکــراو کەمە بــەڵام پێدەچــێ برایانی موسڵمانی کورد لە کوردســتانی ئێران لاواز بن، و ئیســلامییەکان لە کوردستانی عێراق (کۆمەڵی ئیسلامیی کوردستان و یەکگرتووی ئیسلامیی کوردستان) و سوریاش گرێدراویی ڕادیکاڵیــان نییــە و لــە هاوپەیمانی لەگەڵ پارتە غەیرە ئیســلامییەکانن و بەردەوام ١٥ لە ســەدی دەنگــەکان بەدەســت دەهێنن.

ئــەو لاوازییــە دەگەڕێتەوە ســەر ئەوەی کە ئەکتــەرە غەیرە ئیســلامییەکان بۆ چەندین دەیەیە بەسەر گۆڕەپانی سیاسیی کوردستاندا زاڵــن و دەیانهــەوێ لەســەر میراتی خۆیان وەکــوو بزووتنەوەی خۆڕاگریــی نەتەوەیی یا دامەزرێنەری دەوڵەت سەرمایەگوزاری بکەن.

ئیســلامگەرایی، بەپێچەوانەی ئایدیاکانی چەپــی نەریتی نــە دیمەنێکــی جیهانی بۆ ئازادیــی کــورد دەخاتــە ڕوو، نــە بەڵێنی ڕزگاریی نەتەوەیی دەدا بەڵکوو لە باشــتریان حاڵەتدا بنکە ئیتنیکییەکان وەکوو بەشــێکی ڕەوا بــۆ ئومەتی ئیســلامی دەبینن کە دەبێ بەپێی پرەنســیبی یەکیەتی لە نێوان موســڵماناندا حوکمەتیان بەســەردا بکرێ. بەپێچەوانەی فەلەستین؛ ئەکتەرە ئیسلامییە کوردەکان نەیانتوانیوە لەســەر ڕەوایــی خۆیــان لــە بەرانبەر کۆمەڵگای کوردی و بزووتنەوە ئیســلامیە مێتانەتەوەییەکان وتووێژ بکەن.

> بەو تێبینییە کە کورد خۆی ناخاتە پەراوێزەوە؛ بەڵکوو لەگەڵ چینە سەرکوتکراوەکانی نەتەوە بندەستەکانی دیکە هاوپەیمانی پێک بهێنێ و هەر ئەوەش دەبێتە ڕێگەخۆشکەرێک بۆ باسی ڕزگاریی گشتی و جیهانی مرۆڤە سەرکوتکراوەکان

بۆشایی دەیەی ٢٠٠٠ تا ٢٠١٠

بزووتنەوەی کوردی بەگشتی لە دەیــەی ١٩٨٠ و بەتایبەتی لە ساڵانی دوای ٢٠٠٠ لە کاتێکدا گەشــەی ســەند کە لە ئاســتێکی بەریندا سەربەخۆ لە ســەردەمی «کاتیی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســت»دا بووە. بەڵام ئەوە بەو مانایە نییە کە دەتوانێ خۆی جیــا بکاتەوە و جیهانێکی خــۆڕی چێ بــکات. ئەگەرچی لــە دونیای عــەرەب، تورکیا و ئێرانــدا دژایەتی دەکرێن بــەڵام دەبێ خۆیان لە بەســتێنێکدا ســاغ بکەنەوە کە ئەســتەمە یونیڤێرسالیزم بتوانێ خۆی دیسان ساغ بکاتەوە. لە عێراق و سوریا تەنیا بزووتنەوەگەلی چەپ لەنێو ناچن بەڵکوو کۆمەڵگاکەشــیان لە مەترســیی کاول بوون و تەفروتوونابوون دایە. لە پازدە یان بیســت

ساڵ لەوە پێش دەکرا کێشە نێوخۆییەکانی سوریا و عێراق بە زمانی سیاسیی کوردی وەرگێڕدرابا و پردێک لە نێوان خواستی کورد بۆ ئۆتۆنۆمی یان فیدرالیزم لەگەڵ ئەو لایەنە ئۆپۆزیسیونانەی عێراق یان سوریا کە بۆ دێموکراسی شەڕیان دەکرد ساز کرابا. دارشتنەوەی دووبارەی داروینیزمی کۆمەڵایەتیی کێشە فیرقەییەکان (عەلەوی ـ سوونە و شیعە ـ سوونە) لەو دوو وڵاتە و لەم ساڵە دوواییانەدا نەتەنیا خێراییی پرۆسەی لێکترازان و دوورکەوتنەوەی کۆمەڵگای عەرەبی لە سوریا و عێراقی زۆر کردووە، بەڵکوو هەر چەشنە زمانێکی هاوبەشی سیاسیی نێوان کورد و عەرەبیشی لەنێو بردووە؛ هەر بۆیە ئێلیتە سیاسییەکانی کورد و تەنانەت ڕای گشتیی خەڵکی کوردیش دەتوانن ئەو جۆرە کێشانە بە شێوازێکی لۆژیکاڵ و عاقڵانە ببینن.

ئێستاش لەگەڵ بێت بزووتنەوەی کورد، پێوەندیگەلێکیان لەگەڵ بزووتنەوەی ئۆپۆزیسیونی چەپ و دێموکراتیکی ئێرانی و تورک هەیە و لێرەدا ئەگەری ئەوە هەیە کە پردێک لەنێوان خواستە کوردییەکان و ئەو شتانەی کە لەلایەن ئۆپۆزیسیونەوە فورمولە دەکرێ پێکبهێندرێت. بەڵام پێوەندیی ئێستایان بەهۆی لاواز بوونیان لەچاو دەیەی ١٩٧٠ ناتوانێ سازکەری ئاڵتێرناتیڤێکی سیاسیی سەرانسەری بێت. بۆ وێنە لە تورکیا؛ لەگەڵ ئەوەی پێوەندییەکی نزیک لەنێوان بزووتنەوەی کوردی و ئەکتەرانی چەپ، بوونی هەیە بەڵام پرۆسەی جووڵەپێدان و لەجووڵەخستن[۴۴] و ڕادیکاڵیزە کردن و ڕادیکاڵیزە نەکردن بۆ ساڵانێکی زۆرە پچڕ پچڕ بووە. گۆڕەپانی سیاسیی کوردستان (کە PKK و بنەماڵە سیاسییەکەی BDT-HDP پێگەیەکی هێژموونیان هەیە) جیاوازە کە گۆڕەپانی سیاسیی تورکیا و هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ئاک پارتی بەسەر تەواوی گۆڕەپانی سیاسیی تورکیادا زاڵە. لە ئێران هەر چەشنە قەیرانێکی سیاسی ڕێژیمی زاڵ دەبێتە هۆی گۆڕان و جیاوازیی نێوان ساحەتی سیاسیی کورد، بەلووچ و ئازەری و ئەوانەی کە فارس-ئێرانین کەمڕەنگ دەبێتەوە.

> **لە کاتی هێرشی داعش بۆ کوردستانی عێراق و سوریا لە هاوینی ٢٠١٤دا بۆ سەر شەنگاڵ و کۆبانی «کات و شوێن» نیشاندەری پرۆسەی دەوڵەتسازی بوو[۴۸] کە دۆخە نوێیەکەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست خستییە ژێر پرسیارەوە**

بزووتنەوەی کوردی دەتوانێ لەگەڵ ئەو ئیزۆلە بوونە کە هاوکات زۆرەملیشە لە ڕێگەی فرەیی کۆمەڵگای کوردییەوە، وەکوو سەرچاوەیەکی گرینگ بەرانبەری بکات و هەندێک لە ئاستی نێونەتەوەییدا ڕەوایی بە خواستەکانی بدات. فرەیی بەو مانایەیە کە دۆخی سیاسیی کورد لە دەرەوەی کوردستان «وەکوو دیاسپۆرایەکی بەهێز (شمۆرتکێکی بەهێز) » یەکیەتی و دابڕانی زۆرەملیانە بەدرێژایی مێژوو قبووڵ بکات کە کەلتوور، میناک و ڕەچەڵەکناسیی سیاسیی داسەپاو لەخۆ دەگرێ. بێگومان پتر لە دەیەیەکە کە حوکمەتی هەرێمی کوردستان بە ڕێبەرایەتیی مەسعوود بارزانی و PKK بە ڕێبەرایەتیی ئۆجەلان دوو بکەری سەرەکین و ڕۆڵی یەکەم بوون[۴۵] دەگێڕن بێ ئەوەی کە هەرکەس خۆی بێ.[۴۶] بۆ وێنە PYD و PJAK بە سانایی درێژەی مێکانیکاڵی PKK نین بەڵام ئاکامی تەیار کردنی نێوان ـ ئێرانی و نێوان ـ سوریایی ئەو دەرەتانەی بە PKK داوە تاوەکوو سازمانێک وەکوو مودێل و سەرچاوە یان وەکوو کاکڵەیەک لەمەڕ کۆمەڵگای کوردی لە سوریا و ئێران پێکبێنێ.

لە ئاستی نێونەتەوەییدا دەبێ سەرنج

بەدین کە پاش رووخانی دیواری بێرلین کە کۆتایی بە بلۆکی سۆسیالیست وەکوو سەرچاوەیەکی جیهانی (یونیڤێرسالّ) هێنا؛ هەندەسەیەکی نوێ لە هێز هاتنە ئاراوە: بڕووکسێل، واشێنگتۆن و پێتەختەکانی ئورووپا. بە پێچەوانەی ئەکتەرە سەرەکییەکانی شەڕی سارد؛ ڕێژیمە نوێیە نێونەتەوەیییەکان، ئاسۆیەکی نوێیان لە مودێلێکی جیهانی ئافراند، بەڵام بەو جیاوازییە کە ئەوان ئیزنی ڕەخنە لەو نۆرمانەی کە پشتیوانیی لێ دەکەن دەدەن. بۆ وێنە نیئۆلیبرالیزم یان لیبرالیزمی ئابووری، نۆرمگەلێکی جیهانیی چێ کردووە و ئەکتەرانی کوردیش لە عێراق و تورکیا، مشتومڕێکی گەورەیان لەگەڵ ئەو نۆرمانە نییە بەڵام لە ژێر ناوی لیبرالیزمی سیاسی، جیهانی بوونی ڕادیکاڵ، فێمێنیزم، ئێکۆلۆژی یان دیموکراسیی خۆجێیی یان هەر شتێک دەنگدانەوەی لە بەرنامەی PKK و هاوپەیمانەکانی وەکوو PYD و PJAKدا بێ، ڕەخنەی لێ دەگرن.

جارێکی دیکە دەتوانین ئیدیعای ئەوە بکەین کە بزووتنەوەی کورد لە دەیەکانی ١٩٢٠ تا ١٩٣٠ و ١٩٦٠ تا ١٩٧٠ لە «کاتی» خۆیاندا بوون و لە جیهانی کاتیی خۆیاندا بوون بگرە لەویش لە پێشتریش بوون چونکە کورد تەنیا گوێڕایەڵی ئەو شتانەی کە جیهان وەکوو نۆرم پێناسەیان دەکات نییە و ڕەخنە لە زۆربەی نۆرمەکان دەگرێ لە پێناو مرۆڤایەتییەکی باشتر و تەنیا بۆ ڕزگاریی کورد و باشتر بوونی کۆمەڵگای کوردی نەبووە. لە بواری کردەوەی سیاسیدا کورد لە دەیەی ٢٠٠٠ تا ٢٠١٠دا لە عێراق نیوە دێموکڕاتیک و نیوە پاتریمۆنیاڵ بووە و لە سوریا و تورکیا نیوە نوێنەریانە و نیوە هێژموونیک بووە. لەمەڕ حیزبە سیاسییە کوردییەکان و لە هەنگاوی یەکەمدا PKK (لە ئاستێکی کەمتردا ئەو پارتانەی لە عێراقدا هەن) دەبێ پێکهاتەی پاتریمۆنیاڵ و هێژموونیکی خۆی قبووڵ بکات و دەتوانێ تەنیا لە دۆخێکدا بمێنێتەوە بۆ ئەنجامدانی ئەو بەڵێنانەی کە بە کۆمەڵگای کوردییان داوە و دەبێ فرەچەشنیی کۆمەڵگای کوردیش ڕەچاوبکەن. هەروەها ئەوان ئاگاداربوون لە بەکارهێنانی دینامیکگەلی نوێ کە بەناچاری توانایی کۆنتڕۆڵ کردنیان نییە. بە لەبەرچاوگرتنی دۆخی زاڵی دەیەکانی ١٩٨٠ و ١٩٩٠؛ کۆمەڵگای کوردی گۆڕانکارییەکی زۆری بەسەرداهاتووە: سەرهەڵدانی چینی مامناوەندی، وینەی نوێی لاوەکان (واتە جیلی نوێی کۆمەڵگا) و خواستەکانیان. لە کوردستانی تورکیا جووڵە پێدانی بەردەوام بۆ دەیەی ١٩٦٠ دەگەڕێتەوە کە نەتەنیا ئیزنی بە گۆڕینی ڕواڵەت و بەردەوامیی نێوان-جیلی داوە؛ بەڵکوو پیاوانی لاو و گرینگتر لەوان ژنانی لاویشی بەرەو پێشەوە هان داوە.[٤٧] بێگومان ئەم دەستەیە (بزووتنەوەی چینە مامناوەندییەکان، ژنان و لاوان) خۆیان وەکوو کەسانێکی دەرووست بە ئامانجە کوردییەکان پێناسە دەکرد؛ بەڵام بەو مانایە نییە کە نکۆڵی لە سەمپاتی خۆیان بۆ PKK بکەن و هەروەها بەومانایە نییە کە پێوەندییان بە حیزب یان هێزە سەربازییەکانیان هەیە و ناتوانین بە سانایی ڕواڵەتیان وەکوو سەربازانی «ئامانجە نەتەوەیییەکان» بگۆڕین.

ئەکتەرانی کورد پاش ساڵی ٢٠٠٣ لە کوردستانی عێراق و پاش ساڵی ٢٠١٢ لە کوردستانی سوریا وەکوو لایەنێک شیمانە دەکران کە دەتوانن لە چوارچێوەیەکی ئاشتیخوازانەدا کار بکەن و ئیزنیان پێ درا کە «کاتی نەتەوەیی»ی خۆیان دامەزرێنن و بەسەر «گۆڕەپانی نەتەوەیی»ی خۆیاندا زاڵ بن. لەگەڵ ئەوەی هیچ چەشنە چوارچێوەیەکی بەڕێوەبەری وەکوو ئۆتۆنۆمی یان لامەرکەزییەتێکی ڕاستەقینە بوونی نییە؛ لە ساڵی ٢٠١٣دا و لە کوردستانی تورکیا ئاگربەست کە بە پرۆسەی ئاشتی ناسرابوو، وەکوو بەختێک شکستی خوارد. کردەوەی دی

فاکتۆی ئەکتەرانی کورد هەرگیز بە شێوازێکی بەربڵاو و بەرین لەو وڵاتەدا بوونی نەبووە.

لە کاتی هێرشی داعش بۆ کوردستانی عێراق و سوریا لە هاوینی ٢٠١٤دا بۆ سەر شەنگاڵ و کۆبانی «کات و شوێن» نیشاندەری پرۆسەی دەوڵەتسازی بوو[٤٨] کە دۆخە نوێیەکەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست خستییە ژێر پرسیارەوە. و بۆ جارێکی دیکە، توندوتیژی نێو دڵی کۆمەڵگای کوردی داگیر دەکات و ئەکتەرانی سیاسی مەجبوور بوون هەمیسان خۆیان میلیتاریزە بکەنەوە. ئەو دیسان میلیتاریزە بوونەوەیە بە تەواوی تێگەیشتنێکی نوێ لە هەر دوو وڵات سەبارەت بە کوردەکان بوو و چی دیکە بە تاکتیکگەلی چریکی لەگەڵ دەوڵەتانی خۆیان شەڕیان نەدەکرد بەڵکوو وەکوو دەوڵەتێکی دیفاکتۆ بەرگرییان لە «وڵاتی نەتەوەیی»ی خۆیان دەکرد. ئەزموونی هەنووکەیی، خێرایی دا بە پرۆسەی یەکگرتوویی و یەکیەتیی کورد و شەڕی هاوینی ساڵی ٢٠١٤ وێنەیەکی گرینگی لە گێڕانەوەی نەتەوەییی کورد پێکهێنا و هەندێک جار دیسان ئامانجەکانی کوردی پێناسە کردەوە. لەو پرۆسەیەدا بەرپرسان و سازمانەکانی کورد ناچار بوون تاکوو ڕەهەندی ئیسپارتی[٤٩] بە مودێلە ئاشتییانەکەی «نیئۆ-لیبراڵ»و «فێمینیست/ئێکۆلۆژیکاڵەکانیان» کۆمەڵگای خۆیان پتربکەن و بۆ جارێکی دیکە جووڵاندنی نیزامییان خستە نێو دڵی چالاکییەکانیانەوە.

ڕەوتی ئەو گۆڕانە لەگەڵ چاوەڕوانییە نێونەتەوەیییەکان هاوئاهەنگیی هەیە و لە ئاکامدا و بۆ جارێکی دیکە خواستی بزووتنەوەی کورد بۆ بوون لە نێو کاتدا بەهێز دەکات.

سەرچاوەکان

*. Hamit Bozarslan. “’Being in Time’: The Kurdish Movement and Universal Quests.” In The Kurdish Question Revisited, Edited by Gareth Stansfield and Mohammeed Shareef, 61-76 (Oxford: Oxford University Press, 2017).

[1]. Gabriel Martinez-Gros, Ibn Khaldun et les sept vies de l’Islam (Arles: Actes-Sud, 2006) pp. 143-4.

[2]. Kenneth Thompson, Beliefs and Ideology (London: Open Press, 1986) p. 29.

[3]. primitive nationalism

[4]. For the documents, cf. Paul White, Primitive Rebels or Revolutionary Modernizers? TheKurdish National Movement in Turkey (London: Zed Books, 2000).

[5]. Jean Leca, “Nationalisme et universalisme”, Pouvoirs 57 (1991) pp. 31-42.

[6]. da‘wa دەعوە یان بانگهێشت کردن لە پێشدا خواستێک بوو بۆ قبووڵ کردنی بێهاوتاییی خودا و پێغەمبەرایەتیی موحەممەد لە ڕێگەی پەرەپێدان و ئایدیالۆجییەوە

[7]. Taline Ter Minassian

[8]. Taline Ter Minassian, Colporteurs du Komintern: l’Union soviétique et les minorités au Moyen-Orient (Paris: Sciences-Po, 1997).

[9]. Abbas Vali, Kurds and the State in Iran: The Making of Kurdish Identity (London: I. B. Tauris, 2011) pp. 19-20.

[10]. Cf. Joost Jongerden and Jelle Velheij (eds), Social Relations in Ottoman Diyarbékir, 1870–1915 (Leiden and Boston: Brill, 2012).

[11]. Mehmet Bayrak, Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri. Gizli Belgeler,Arastirmlar, Notlar (Ankara: Ozge Yayinlari, 1993) p. 110.

[12]. Cf. Hamit Bozarslan, Entre le nationalisme et la ‘umma : l’islam kurde au tournant du siecle (Amsterdam: MERA Occasional Papers, 1992).

[13]. Cf. for the acts, Khoybun, Les massacres des Kurdes en Turquie (Cairo: Khoybun, 1927) p. 35.

[14]. For Azadi, cf. Martin van Bruinessen, Agha, Sheikh and State, The Social and PoliticalStructures of Kurdistan (London: Zed Books, 1992); and Robert Olson, The Emergenceof Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion (1880–1925) (Austin, TX:University of Texas Press, 1989).

[15]. Cf. H. H. Serdi, Görüş ve Anılarım, 1907–1985 (Istanbul: Med Yayınları, 1985).

[16]. Cf. Jordi Tejel Gorgas, “La Ligue nationale kurde Khoybun. Mythes et realites de la premiereorganisation nationaliste kurde”, Etudes Kurdes (special edition, 2007).

[17]. کومیتەی خۆیی بوون تەنیا سازمانێکی بە باشی پێکهاتەمەندی سیاســی-نیزامی کورد بوو کە بۆ هەر دوو بەشــەکە ڕێبەری تایبەتی خۆیابی بوو. (نووسەر).

[18]. Cf. Khoybun, Les massacres des Kurdes en Turquie, p. 9.

[19]. Pierre Rondot

[20]. Cf. Hamit Bozarslan, “Correspondance entre le general Rondot et les freres Bederkhani,”Etudes kurdes 3 (2001)pp. 73-4.

[21]. Cf. William Eagleton, The Kurdish Republic of Mahabad (Oxford: Oxford UniversityPress, 1946); Abbas Vali, The Kurds and the State in Modern Iran: The Making of KurdishIdentity (London: I. B. Tauris, 2011).

[22]. Abdurrahman Ghasemlou, Kurdistan and the Kurds (Prague: Czechoslovak Academy ofSciences, 1965).

[23]. Ali Arik, Dr. Sivan. Sait Elçi-Süleyman Muini ve Kürt Trajedesi (1960–1975) (Istanbul:Peri Yayınları, 2011) p. 336-56.

[24]. Cf. K. Cemil Paşa, Doza Kurdistan. Kürt Milletinin 60 Yıllık Esaretten Kurtuluş SavaşıHatıraları (Ankara: oz-Ge, 1991) p. 181.

[25]. واتە ئینقلابییە. revolutionary

[26]. I. Ch. Vanly, Le Kurdistan irakien entité nationale: Etude de la Révolution de 1961(Neuchatel: Editions de la Baconniere, 1970).

[27]. Tri-continental

[28]. Cf. Metin Yuksel, “I Cry Out so that You Wake Up: Cegerxwin’s Poetics and Politics ofAwakening”, Middle Eastern Studies 4:50 (2013) pp. 1-18.

[29]. Cf. Hamit Bozarslan, “49’ların Anıları Uzerine Tarihsel-Sosyolojik Okuma Notlarıve Bazı Hipotezler”, Tarih ve Toplum 16 (2013) pp. 127-43.

[30]. واتە بنە چەپێکی ڕاستین.

[31]. Cf. Hamit Bozarslan, “Turkiye’de Kurt Sol Hareketi”, Modern Türkiye’de SiyasiDüsünce, vol. 8 (Istanbul:Iletisim, 2007) pp. 1167-1207; and “Between integration,autonomization and radicalization: Hamit Bozarslan on the Kurdish Movement andthe Turkish Left”, interview with Marlies Casier and Olivier Grojean, EuropeanJournal of Turkish Studies 14 (2013, internet edition).

[32]. Cf. Komal Yayınları, DDKO Dâvâ Dosyası, vol. 1 (Ankara: Komal Yayınları, 1975) pp. 489-630.

[33]. Ali Arık, Dr. Sivan, p. 98.

[34]. Franz Fanon, Pour la révolution africaine: Ecrits politiques (Paris: La Decouverte, 2006)p. 111.

[35]. سوسیالیزم بە ڕووخسارێکی مرۆییەوە

[36]. Cf. for a selection of documents, E. A. Turkmen and A. Ozmen (eds), Kürdistan SosyalistSolu Kitabi. 60’lardan 2000’lere Seçme Metinler (Ankara: Dipnot, 2014).

[37]. Cf. Clifford Geertz, “Ideology as a Cultural System”, in David Apter(ed.), Ideology and Discontent (New York: Free Press, 1964) p. 65; and Maxime Rodinson,Marxisme et le monde musulman (Paris: Seuil, 1972) p. 311.

[38]. Cf. KDP, Irak Kürdistan Demokratik Partisi Yeni Stratejisi (İstanbul: Ucuncu DunyaYayınları, 1978); KDP, The Road of the Kurdish Liberation Movement (London: CalvertNorth Star Press, 1977).

[39]. باسی چەپ لە کوردستان مشتومڕێکی نێوخۆی کۆمەڵگای کوردییە و ناکرێ لە ڕێگەی پشــتیوانی سۆڤییەت یان هەر وڵاتێکی دیکە وەکوو چین و ئاڵبانیا کە تەنانەت ئەو شــتانەی لە کوردستان ڕوو دەدات لەبەر چاوی ناگرن، خوێندنەوەی بۆ بکرێت.

[40]. Hamit Bozarslan, “Revisiting the Middle East’s 1979”, Economy and Society 41:4 (2012) pp. 558-67.

[41]. supra-territorial or trans-state

[42]. Bernard Rougier, Everyday Jihad: The Rise of Militant Islam among the Palestinians inLebanon (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009).

[43]. ئــەو حیزبوڵایە نابێ لەگەڵ حیزبــوڵای لوبنان کە گروپێکی شێعەیە تێکەڵ بکرێ.

[44]. mobilization andde-mobilization,

[45]. (primus inter pares) نووســەر لێرەدا لەو دەســتەواژە لاتینە کەڵکی وەرگرتووە کــە بە مانای یەکەم بوون لە بەرانبەر بەو کەسانەی کە هەموو پێکەوە لەیەک ڕێزەدان؛ هەر بۆیە بە لەبەر چاو گرتنی بەســتێنی دەق، مانای یەکەم بــوون زربەتێک لە ناوەڕۆکی دەق نادات. (وەرگێر).

[46]. Cf. Hamit Bozarslan, “The Kurds and Middle Eastern ‘state of violence’, 1980s and2010s”, Kurdish Studies 2 (2014) pp. 4-13.

[47]. Cf. Nicole Watts, Activists in Office: Kurdish Ethnic Politics, Political Resources, andRepression in Turkey (Seattle, WA: Washington University Press, 2009).

[48]. Anthony Giddens, The Nation-State and Violence (Berkeley and Los Angeles, CA:University of California Press, 1987) pp. 46-7.

[49]. Spartan